

5. Філософія Нового часу

С

Бекон Ф. а

III

Знання і могутність людини збігаються, оскільки незнання причини ускладнює дію... Те, що у спогляданні виглядає причиною, у дії стає правилом...

XIV

Силогізми складаються з речень, речення — із слів, а слова є знаками понять. Якщо ж поняття, складаючи основу всього, самі є плутаними та відстороненими від речей, то немає нічого міцного у тому, що побудоване на них. Тому єдина надія на істинну індукцію.

XV

Ні в логіці, ні у фізиці у поняттях немає нічого здорового. «Субстанція», «якість», «дія», «страждання», навіть «буття» не є хорошими поняттями, ще меншою мірою такими є поняття: «важке», «легке», «густе», «розріджене», «вологе», «сухе», «породження», «розкладання», «тяжіння», «відштовхування», «елемент», «матерія», «форма» та інші такого ж роду. Всі вони вигадані і погано визначені.

XXXIX

Існує чотири види ідолів, які впливають на розум людини. Для того, щоб їх досліджувати, дамо їм імена. Назвемо перший вид *ідолами роду*, а другий — *ідолами печери*, третій — *ідолами ринку*, а четвертий — *ідолами театру*.

XLI

Ідоли роду знаходять основу у самій природі людини... оскільки помилково стверджувати, що відчуття людини є мірою речей. На-

впаки, всі сприйняття як відчуттів, так і розуму ґрунтуються на аналогії людини, а не на аналогії світу. Розум людини уподібнюється до нерівного дзеркала, яке, домішуючи до природи речей свою природу, відображає речі у викривленому та спотвореному вигляді.

XLII

Ідоли печери є заблудженнями окремої людини. Адже у кожного, окрім помилок, властивих усьому людському роду, є своя окрема печера, яка послаблює і викривляє світло природи. Відбувається це внаслідок особливих природжених властивостей кожного, чи від виховання і бесід з іншими, чи від читання книг та від авторитетів, перед якими він схиляється, чи внаслідок відмінностей у сприйняттях, залежних від того, чи отримують їх душі гарячкуваті, чи душі холоднокровні та спокійні, чи ще через якісь інші причини... Ось чому Геракліт правильно сказав, що люди шукають знань у малих світах, а не у великому чи спільному світі.

XLIII

Існують ще ідоли, що виникають унаслідок взаємопов'язаності та спільності людей. Ці ідоли ми називаємо, маючи на увазі спілкування і спільність людей, що породжують їх, *ідолами ринку*. Адже люди поєднуються мовою. Слова ж встановлюються відповідно до розуміння натовпу. Тому погане й потворне використання слів дивним чином впливає на розум. Визначення і пояснення, якими звикли озброюватися й охороняти себе вчені люди, ніяк не допомагають справі. Слова наче гвалтують розум, змішують усе та ведуть до порожніх і нескінченних суперечок і тлумачень.

XLIV

Існують, нарешті, ідоли, які оселились у душах людей з різних догматів філософії, а також із спотворених законів доведень. Їх ми називаємо *ідолами театру*, оскільки ми вважаємо, що, скільки існує прийнятих чи вигаданих філософських систем, стільки було зіграно вистав, що представили вигадані або штучні світи... Ми маємо на увазі тут не лише загальні філософські вчення, але й численні... аксіоми наук, які отримали силу внаслідок традиції, віри і безтурботності...

LI

Людський розум за своєю природою спрямований на абстрактне і плинне мислить як постійне. Але краще ділити природу на частини, ніж абстрагуватися. Це й робила школа Демокрита, яка глибше,

ніж інші, проникла у природу. Слід вивчати матерію, її внутрішній стан і зміни стану, чисту дію й закон дії чи руху, оскільки форми є вигадками людської душі, якщо не називати формами ці закони дії...

XCV

Ті, хто займався науками, були або емпіриками, або догматиками. Емпірики, подібно до мурахи, лише збирають і задовольняються зібраним. Раціоналісти, подібно до павука, видобувають тканину із самих себе. Бджола ж обирає проміжний спосіб: вона бере матеріал із садових і польових квітів, але розташовує й змінює його за своїми вміннями. Не відрізняється від цього і справжня справа філософії. Оскільки вона не засновується лише або переважно на силах розуму і не відкладає у свідомості недоторканим матеріал, що видобувається з природної історії та з механічних досвідів, але й змінює його і переробляє у досвіді. Отже, слід покласти сподівання на більш тісний і непорушний (чого до цих пір не було) союз цих здібностей — досвіду й розсудку.

CV

Для побудови аксіом слід вигадати іншу форму індукції, ніж та, яку використовували досі. Ця форма має застосовуватися не лише для відкриття і випробовування того, що називається початками, але й до менших, і до середніх, і, нарешті, до всіх аксіом. Індукція, яка відбувається через простий перелік, є дитячою річчю: вона дає хиткі висновки і піддається небезпеці з боку суперечливих окремих частин, виводячи рішення більшою частиною на підставі меншої, ніж слід, кількості фактів, причому лише тих, які є наявними. Проте індукція, яка буде корисною для відкриття й доведення у науках і мистецтві, повинна досліджувати природу за посередництвом потрібних відокремлень і винятків. І потім, після необхідної кількості заперечних суджень вона повинна дати висновок про позитивне. Цього досі не зроблено... Користуватися допомогою такої індукції потрібно не лише для відкриття аксіом, але й для визначення понять. На вказану індукцію і полягає... найбільше сподівання.

Бекон Ф. Афоризми про витлумачення природи і царства людини.

Гоббс Т. а

Нескінченне (*Infinite*). Все, що ми собі уявляємо, є скінченим (*finite*). Відповідно до нього ми не маємо жодної ідеї, жодного поняття про якусь річ, що називається нами нескінченною. Людина не може мати у своєму розумі образ нескінченної величини, подібно до того, як вона не може уявити собі нескінченну швидкість, нескінченний час, нескінченну силу чи нескінченну владу. Коли ми кажемо, що якась річ є нескінченною, то позначаємо лише те, що не спроможні уявити собі кінець і межі названої речі, оскільки маємо уявлення не про саму нескінченну річ, а лише про нашу власну неспроможність... Усе, що ми сприймаємо, спочатку було сприйняте нами у відчутті одразу цілком або частинами, оскільки у людини не може бути жодної думки, жодного уявлення про речі, які б не були у відчуттях. Жодна людина не може уявити собі якусь річ інакше як таку, що є у певному місці, що має певну величину і спроможність бути розділеною на частини; точно так само ніхто не може уявити ні того, щоб якась річ була цілком у цьому і водночас в іншому місці, ні того, щоб дві або більше речі могли бути водночас в одному й тому ж самому місці, оскільки ні те, ні інше ніколи не було й не може бути сприйняте відчуттями, а все це... безглузді розмови, у які повірили обмануті філософи, і обманутими або такими, що обманювали, схоластами.

Існують два роди знання, з яких перший є знанням факту, другий — знанням про послідовну залежність одного твердження від іншого. Перший рід знання є не що інше, як відчуття і пам'ять, і є абсолютним знанням (*absolute knowledge*), наприклад, коли ми споглядаємо факт, який відбувається, або згадуємо, що він відбувався, і це те знання, якого потребують від свідків. Другий рід знання називається наукою і є умовним, наприклад, якщо ми знаємо, що коли певна фігура є колом, то будь-яка пряма, що проведена через її центр, поділить її на дві рівні частини. І це є те знання, якого потребують від філософа, тобто від того, хто претендує на правильне мислення.

Гоббс Т. Левіафан або матерія, форма і влада держави церковної та громадянської.

Декарт Р. а

Оскільки ми були дітьми, перед тим як стати дорослими, і склали стосовно предметів, що надавалися нашим відчуттям, різні судження, як правильні, так і неправильні, перед тим як досягти повного оволодіння нашим розумом, то деякі необережні судження відвертають нас від істинного пізнання й володіють нами настільки, що звільнитися від них ми можемо лише не інакше, як наважившись хоча б раз у житті поставити під сумнів усе те, з приводу чого існують найменші підозри у недостовірності... Також корисно нам відкинути як хибні речі, щодо яких ми можемо припуститися найменшого сумніву, з тим, щоб тоді, коли ми визнаємо деякі з них такими, які, не дивлячись на прийняту нами обережність, здаватимуться нам поза сумнівом істинними, ми відзначимо їх як і досить достовірні й найлегші для пізнання... Проте, слід зазначити, що я не пропоную користуватися методом сумніву взагалі, а лише тоді, коли ми ставимо ціль споглядання істини...

Декарт Р. Початки філософії.

Оскільки відчуття нас іноді обманюють, я припустив, що не існує жодної речі, яка була б такою, якою вона нам здається; і оскільки існують люди, які помиляються навіть у найпростіших питаннях геометрії й припускаються у них паралогізмів, то я, вважаючи себе спроможним помилятися не менш за інших, відкинув усі хибні твердження, які приймав раніше за доведення... Але тоді ж я звернув увагу на те, що у той самий час, коли я схилився до думки про ілюзорність усього на світі, було необхідним, щоб я сам, у такий спосіб здатний міркувати, дійсно існував. І, помітивши, що істина «я мислю, отже, я існую» є настільки твердою та вірною, що навіть найбезглуздіші припущення скептиків не можуть її похитнути, я вирішив, що можу без зайвої обережності прийняти її за перший принцип своєї філософії...

Потім я розглянув, що взагалі потрібно для того, щоб те чи інше положення було істинним і достовірним... І, помітивши, що в істинності положення «Я мислю, отже, я існую» мене переконує винятково ясне усвідомлення, що для мислення необхідно існувати, я зробив висновок, що можна взяти за загальне правило таке: все, що ми розуміємо досить ясно і чітко, є істинним. Проте певна складність полягала у правильному розрізненні того, що саме ми спроможні розуміти достатньо чітко...

Унаслідок цього, міркуючи про те, що оскільки я сумніваюсь, то я є істотою не зовсім досконалою... я почав шукати, звідки набув здатність мислити про щось більш досконале, ніж я є сам, і зрозумів, що це має приходити від чогось, що є за своєю природою справді більш досконалим. Отримати цю ідею з нічого — річ явно неможлива; не міг я її створити й сам. Оскільки неприйнятним було припускати, щоб або більш досконале було наслідком менш досконалого, або припускати виникнення якоїсь речі з нічого. Залишалося припустити, що ця ідея була закладена у мене тим, чия природа більш досконала, ніж моя, і хто поєднує в собі всі досконалості, які доступні моїй уяві; тобто, говорячи одним словом, Богом.

Декарт Р. Міркування про метод,
щоб добре спрямовувати свій розум
і відшукувати істину в науках.

Спіноза Б. а

...Природа обмежується не законами людського розуму, що мають на увазі лише справжню користь і збереження людей, але іншими — нескінченними, що мають на увазі вічний порядок всієї природи, частинку (*particula*) якої складає сама людина... Отже, все, що нам у природі здається смішним, дивакуватим або поганим, — усе це відбувається внаслідок того, що ми знаємо речі лише частково і в більшості випадків не знаємо порядку та зв'язку (*ordo et cogentia*) усієї природи і що ми хочемо керувати усім за звичками нашого розуму; між тим те, що розум визнає поганим, є таким не відносно порядку і законів природи загалом, але лише відносно законів однієї нашої природи.

Спіноза Б. Богословсько-політичний трактат.

...Після того, як ми вище довели, що Бог існує, потрібно тепер показати, що Він таке. Він... є істотою, про яку стверджується, що вона є все або має нескінченні атрибути, з яких кожний у своєму роді є нескінченно досконалим. Щоб ясно висловити нашу думку про це, ми візьмемо за засновки такі чотири положення:

1. Немає обмеженої субстанції, будь-яка субстанція у своєму роді має бути нескінченно досконалою, саме тому, що у нескінченному розумі Бога жодна субстанція не може бути більш досконалою, ніж вона є вже у природі.

2. Немає двох рівних субстанцій.
3. Одна субстанція не може створити іншу.
4. У нескінченному розумі Бога немає субстанції, яка б не існувала у природі формально...

Спіноза Б. Короткий трактат про Бога, людину і її щастя.

...Місія пророків у тому й полягала, щоб розвинути в людях добротинність, а не в тому, щоб навчати істині. У зв'язку з цим автор вважає, що заблудження і невігластво пророка не могли зашкодити його слухачам, в яких він запалював любов до добротинності, оскільки несуттєво, якими аргументами нас заохочують до добротинності, аби лише ці аргументи не викривляли ту моральну добротинність, для спричинення якої вони були створені й задіяні пророком... І автор також вважає, що пізнання істини, а також і пізнання таїнств необхідні лише тією мірою, якою вони сприяють добротинності.

Спіноза Б. Листи.

Паскаль Б.

а

Якби людина вивчила перше саму себе, вона побачила б своє безсилля проникати за межі кінцевого. Як може частина знати ціле? Можливо, однак, вона намагатиметься пізнати, щонайменше, частини, відповідні їй? Але всі частини світу перебувають у такому відношенні і зв'язку між собою, що неможливо, я гадаю, пізнати одну без іншої і без цілого.

Оскільки всі речі виробляються й під час виготовлення їх користуються допомогою інших і самі іншим допомагають, опосередковано та безпосередньо, і всі взаємно підтримуються природним і невловимим зв'язком, який поєднує найвіддаленіші і найрізноманітніші речі, то я вважаю неможливим пізнати частини без пізнання цілого, так само як і пізнати ціле без детального ознайомлення з частинами.

На довершення нашої нездатності до пізнання речей є та обставина, що вони самі по собі прості, а ми поєднуємо в собі дві різні рідні та протилежні натури: душі і тіла. Неможливо припустити, що мисляча частина нашої природи була не духовною.

...Людина сама по собі — найдивовижніший предмет природи, оскільки, не будучи в змозі пізнати своє тіло, вона ще менше може пізнати сутність духу; найбільш недосяжним для неї є пізнання того,

як тіло може поєднатися з духом. Це непереборна для неї складність, не дивлячись на те, що в цьому поєднанні і є особливість її природи...

Людина — лише очеретинка, найслабкіша з творинь природи, але вона є очеретинка мисляча. Щоб її знищити, зовсім не потрібно всього Всесвіту: достатньо подиху вітру, краплини води. Але навіть якщо її знищить Всесвіт, людина все одно більш велична, адже вона усвідомлює, що розлучається із життям і що слабкіша за Всесвіт; Всесвіт не усвідомлює своєї вищості.

Отже, вся наша гідність — у здатності мислити. Лише думка підносить нас, а не простір та час, в якому ми — ніщо. Намагаймося мислити гідно: в цьому — основа моральності.

Вочевидь, людина створена для мислення; в цьому вся її гідність, вся її заслуга і весь обов'язок її мислити належно, а порядок думки — починати з себе, зі свого Творця й свого призначення...

Небезпечна справа — переконувати людину в тому, що вона у всьому подібна до тварини, не показавши і її величі. Небезпечно також занадто часто звертати її увагу на її велич, замовчуючи про її низькість. Найнебезпечніше — не розкрити їй очі на подвійність людської природи. Корисно одне — казати їй про ту та іншу її сторони.

Людина не повинна порівнювати себе ні з тваринами, ні з ангелами, не повинна не знати про подвійність своєї природи. Нехай знає, яка вона є насправді.

Судити про чесноту людини потрібно не за її пориванням, а за щоденними справами.

Нерівність неминуча, це є очевидним, але як тільки її визнати — і ось уже відчинені двері не тільки сильній владі, але й нездоланній тиранії.

В наш час, коли істина прихована за стількома покровами, а обман так міцно укорінився, розпізнати істину може лише той, хто палко її любить.

Паскаль Б. Думки.

Локк Дж. а

Глава друга. В душі немає вроджених принципів

1. Вказати шлях, яким ми приходимо до будь-якого знання, достатньо для доведення того, що воно не є вродженим. Дехто вважає

доведеним погляд, начебто у розумі є деякі *вроджені принципи*, певні первинні поняття... закарбовані у свідомості знаки, які душа отримує на самому початку свого буття і приносить із собою у світ. Щоб переконати... читачів у хибності цього припущення, досить лише показати, як люди винятково за допомогою своїх природних здібностей, без будь-якого сприяння з боку вроджених (вражень) можуть досягнути усього свого знання і прийти до достовірності без таких першопочаткових понять або принципів...

2. *Загальне погодження як головний аргумент*. Ніщо не користується таким загальним визнанням, як те, що існують деякі загальні принципи, як *умоспоглядальні, так і практичні* (оскільки мова йде як про ті, так і про інші), з якими погоджуються всі люди. Звідси захисники наведеного погляду виводять, що ці принципи необхідно бути постійними відбитками, які душі людей отримують на початку свого буття і приносять із собою у світ настільки ж необхідно й реально, як і всі інші властиві їм здібності.

3. *Загальне погодження зовсім не доводить вродженості*. Аргумент із посиланням на всезагальне погодження містить у собі той недолік, що, навіть якби було б і справді вірно, що існує кілька визнаних усім людством істин, він усе-таки не доводив би вродженості цих істин, якби вдалося показати, що існує інший шлях, яким люди приходять до всезагального погодження стосовно речей, щодо яких вони погоджуються у поглядах, а я вважаю, що це показати можливо...

15. *Шляхи, якими розум приходять до різних істин*. Чуття спочатку вводять одиничні ідеї і заповнюють ними пусте місце, і в міру того, як розум поступово освоюється з деякими з них, вони розміщуються в пам'яті й отримують імена. Потім, рухаючись вперед, розум абстрагує їх і поступово навчається використанню загальних імен. Так розум наповнюється ідеями і словами, матеріалом для (вправи) своєї здатності міркування. Із збільшенням матеріалу, що надає розуму роботу, використання його з кожним днем стає все більш і більш помітним. Але запас загальних ідей і зростає зазвичай разом з використанням загальних імен і розсудковою діяльністю, усе-таки я не бачу, як це може довести їх вродженість...

Локк Дж. Досвід про людський розум.

1. Монада, про яку ми будемо тут говорити, є не що інше, як проста субстанція, яка входить до складу складних; проста, значить така, що не має частин.

3. А де немає частин, там немає ні протяжності, ні фігури і неможливим є поділ. Ці монади і суть справжні атоми природи, словом, елементи речей.

4. Не треба також боятися розкладу монади, і жодним чином неможливо уявити собі способу, яким би субстанція могла загинути.

5. Подібним чином не можна уявити собі, як може проста субстанція отримати початок природним шляхом, оскільки вона не може виникнути шляхом складення.

6. Отже, можна сказати, що монади можуть виникнути чи загинути одразу, тобто вони можуть отримати початок лише шляхом творіння і загинути лише через знищення...

7. Не існує також можливості пояснити, як монада може бути зміненою у своїй внутрішній сутності від якогось іншого творіння, оскільки у ній неможливо нічого перемістити і неможливо уявити у ній якийсь внутрішній рух, який міг би бути викликаний, спрямований, збільшений або зменшений всередині монади, як це можливо у складних субстанціях, де існують зміни у відношеннях між частинами. Монади зовсім не мають вікон, через які щось могло б увійти туди чи звідти вийти...

8. Проте монади обов'язково мають володіти певними властивостями, інакше вони не були б істотами... Монади, не маючи властивостей, були б такими, що не відрізняються одна від іншої...

9. Але кожна монада має відрізнитися від іншої. Оскільки ніколи не існує в природі двох істот, які були б зовсім схожими і між якими неможливо було б знайти відмінностей...

10. Я приймаю також за беззастережну істину, що будь-яке створене буття — а, відповідно, і створена монада — піддається змінам і навіть те, що ці зміни у кожній монаді безперервні.

14. Змінювані стани, які є спільною множиною в єдиному чи простій субстанції, є нічим іншим, як Тим, що має назву сприйняття (перцепції), і що потрібно відрізнити від апперцепції, чи свідомості...

17. ... Якщо ми уявимо собі машину, будова якої створює думку, чуття і сприйняття, то можна також уявити її собі у збільшеному вигляді із збереженням тих же самих відносин. У таку машину можна увійти, як ми входимо у млин. Уявивши це, ми, розглядаючи її, не знайдемо нічого всередині її, окрім частин, які штовхають одна

іншу, і ніколи не знайдемо нічого такого, чим можна було б пояснити сприйняття. Отже, саме у простій субстанції, а не у складній і не в машині потрібно шукати сприйняття. Нічого іншого не можна знайти в простій субстанції, крім цього, тобто крім сприйнятів і їх змін...

19. ... можна було б усі створені монади назвати душами; але, оскільки почуття є чимось більшим, ніж просте сприйняття, то я погоджуюсь, що для простих субстанцій, які мають лише останнє, достатньо спільної назви монад та ентелехій, а душами можна назвати лише такі монади, сприйняття яких супроводжуються пам'яттю.

24. ... якби у наших сприйняттях не було нічого ясного, то ми постійно перебували б у несвідомому стані. І таким є становище зовсім простих монад.

25. Ми бачимо також, що природа дала тваринам видатні сприйняття шляхом тієї турботи, яку доклала вона надавши їм органи, які збирають кілька променів світла або кілька хвиль повітря, щоб їх поєднанням надати їм більшої сили. Є щось подібне й у відчуттях запаху, смаку, дотику і, можливо, ще у сукупності інших відчуттів, які нам невідомі...

29. ... пізнання необхідних та вічних істин відрізняє нас від звичайних тварин і дає нам володіння Розумом та науками, що підносять нас до пізнання нас самих у Бозі. І ось це й називається в нас розумною душею чи духом...

31. Наші міркування засновуються на двох великих принципах: принципі суперечності, з огляду на який ми вважаємо хибним те, що містить суперечність, і істинним те, що є протилежним чи суперечить хибному.

32. І на принципі достатньої підстави, з огляду на який ми вважаємо, що жодне явище не може виявитись істинним чи дійсним, жодне твердження — справедливим без достатньої підстави, чому справа є саме такою, а не іншою, хоча ці підстави у більшості випадків зовсім не можуть бути нам відомими.

33. Є також два роди істин: істини розуму та істини факту. Істини розуму необхідні, і протилежне їм неможливе, істини факту випадкові, і протилежне їм можливе. Підставу для необхідної істини можна відшукати через аналіз, розкладаючи її на ідеї та істини більш прості, доки не дійдемо до первинних.

35. І, нарешті, є прості ідеї, визначення яких дати неможливо, є також аксіоми і постулати, чи, скажімо, першопочаткові принципи, які не можуть бути доведені, та й не потребують цього. Це тотожні положення, протилежні яким містять у собі явну суперечність.

36. Проте достатню підставу мають містити також і випадкові істини, або істини факту, тобто у ряді речей створеного світу, де роз-

кладання на частковій підставі могло вести до безмежних відмінностей і подробиць через нескінченну багатоманітність речей у природі...

38. ...Остання причина речей має перебувати в необхідній субстанції, в якій багатоманітність змін перебуває у найвищій мірі як у джерелі; і це ми називаємо Богом.

39. Оскільки ця субстанція є достатньою підставою для всієї цієї багатоманітності, яка всюди перебуває у взаємному зв'язку, то існує лише один Бог, і цього Бога достатньо.

Лейбніц Г. Монадологія.

Берклі Дж.

а

Гілас. Не поспішай, Філонусе. Ти кажеш, що не можеш уявити собі, як чуттєві речі могли б існувати поза розумом. Чи не так?

Філонус. Так.

Гілас. Припустимо, що ти щез з лиця Землі. Хіба ти не можеш уявити собі, що речі, які можуть бути чуттєво сприйнятими, будуть усе-таки існувати?

Філонус. Можу, але тоді це має бути в якомусь іншому розумі. Коли я заперечую існування чуттєвих речей поза розумом, я маю на увазі не свій розум, окремо, а всі розуми. Ясно, що ці речі мають існування зовнішнє щодо моєї душі, оскільки я знаходжу їх у досвіді незалежними від неї. Отже, існує якась інша душа, у якій вони існують у проміжках між моментами мого сприйняття їх, подібно до того як вони існували до мого народження і будуть існувати після мого очікуваного щезнення з поверхні землі. Оскільки те саме вірно стосовно інших скінчених створених духів, то з цього необхідно слідує, що існує всюдисущий вічний дух, який пізнає і огортає всі речі і який показує їх нашому погляду так і згідно з такими правилами, які він сам встановив і які визначаються нами як закони природи.

Берклі Дж. Три розмови між Гіласом і Філонусом.

Юм Д.

а

Уявімо, що перед нами два об'єкти, один з яких — причина, а другий — дія; зрозуміло, що через просте споглядання одного

з цих об'єктів чи навіть обох ми ніколи не помітимо того зв'язку, який їх поєднує, і ніколи не будемо в змозі вирішити з достовірністю, що між ними існує зв'язок. Отже, ми приходимо до ідеї причини і дії, необхідного зв'язку, сили, могутності, енергії і дієздатності не на підставі якогось одиничного прикладу. Якби ми ніколи нічого не бачили, крім зовсім відмінних один від іншого одиничних поєднань об'єктів, ми ніколи не були б спроможні створювати подібні ідеї.

Але уявімо, що ми спостерігаємо кілька прикладів того, що одні й ті самі об'єкти завжди поєднані разом: ми одразу ж уявимо собі, що між ними існує зв'язок, і починаємо робити висновки від одного з них до іншого. Таким чином, ця численність схожих прикладів виявляється самою сутністю сили чи зв'язку, і є тим джерелом, звідки випливає ця ідея. Отже, щоб зрозуміти ідею сили, ми повинні розглянути цю множинність — більш нічого їй не потрібно, щоб подолати перешкоду, яка так довго засмучувала нас...

...Очікувати, що майбутнє відповідатиме минулому, спонукає нас лише звичка... І навіть після того, як я у процесі досвіду сприймав багато повторюваних дій такого роду, немає аргументу, який би примушував мене очікувати, що дія відповідатиме минулому досвіду. Сили, які діють на тіла, зовсім невідомі. Ми сприймаємо лише властивості тих сил, які досяжні для відчуттів...

* * *

...Я наважуюсь стверджувати відносно інших людей, що вони лише ніщо інше як пучок різноманітних сприйнятів, які слідують одне за одним з неймовірною швидкістю і перебувають у постійній течії, у постійному русі. Наші очі не можуть поворухнутися... без того, щоб не змінилися наші сприйняття. Наша думка ще більш мінлива, ніж зір, і немає такої душевної сили, яка б полишалась незмінно тотожною, хіба що на мить. Дух — це щось подібне театру, в якому виступають одне за одним різні сприйняття...

Юм Д. Трактат про людську природу.